

CĂI DE DIFUZARE A CĂRȚII VECHI ROMÂNEȘTI

VIORICA BICA¹

MOYENS DE DIFFUSION DE L'ANCIEN LIVRE ROUMAIN

RÉSUMÉ

Le but de cette démarche scientifique est la réévaluation du patrimoine des livres anciens roumains à l'aide d'une bibliographie érudite. Le passé des anciens livres roumains garde inaltérée, la mémoire du temps, s'inscrivant dans les coordonnées de la culture et de la civilisation roumaines. Aux anciens livres roumains, on a consacré une recherche bibliographique, bibliologique minutieuse. Entre les années 1903 et 1944 Ioan Bianu, Nerva Hodoș et Dan Simonescu publient Bibliografia românească veche (BRV I-IV). Les quatre tomes renfermant 2015 ouvrages roumains imprimés, édités entre 1508-1830, constituent un corpus documentaire d'exception dans le cadre de la recherche scientifique. Au XVI-ème siècle Brasov était un important centre économique et culturel, à la fois. La fondation de l'imprimerie en 1545 par Johannes Honterus a créé les prémisses d'une activité typographique éditoriale soutenue. Entre 1560 et 1581, Coresi fait éditer à Brașov dix ouvrages roumains: Tetraevangelul, Catehismul ou Întrebarea creștinească, Apostolul, Tâlcul evangheliilor, Molitvelnicul, Liturghierul, Psaltirea, Psaltirea slavo-română, Pravila et Evanghelia cu învățătură. Les textes imprimés ont eu un rôle prépondérant visant la perpétuation du même climat culturel dans les trois provinces roumaines. A la suite des recherches entreprises en Transylvanie, Florian Dudaș relate que dans cette province ont été diffusées 354 exemplaires du Cazania de Varlaam. On y ajoute les exemplaires qui ont été diffusés dans la Valachie et la Moldavie, en résultant un tirage de 1.000, au minimum. L'étude basée sur la centralisation des enregistrements réalisés jusqu'en 1979 ont prouvé que jusqu'à cette date-là, on avait signalé 206 exemplaires du Îndreptarea legii (1652), 196 exemplaires du Nouveau Testament (Bălgrad), 1648 et 206 exemplaires du Chiriadodromion (Bălgrad, 1699). Constantin Brâncoveanu fera des donations en Transylvanie. A Șcheii Brașovului ont été offerts Triodul (Buzău, 1700), Triod-Penticostal (Buzău), 1697, Mineele, parus à Buzău (1698), deux exemplaires du Apostol, București (1683) et Biblia, București (1688). Au monastère Sâmbăta de Sus, fondé par Constantin Brâncoveanu, parviendra la série complète des Minee, Buzău (1698), Evangheliarul (Snagov, 1697), Triodul et Octoih (Buzău, 1700). Les métropolitains érudits Dosoftei de la Moldavie offrent au Palais métropolitain de Alba Iulia un exemplaire de Viața și petrecerea sfinților (Iasi, 1683) et Antim Ivireanul faisait donation à Șcheii Brașov un exemplaire de l'ouvrage Carte sau lumină, paru à Snagov en 1699 et un Molitvelnic, Râmnic, 1706. La donation de livres anciens vers la Transylvanie a contribué à l'affirmation et au développement de l'unité spirituelle, culturelle, linguistique des Roumains. Les donations principales ont été orientées vers les autres provinces roumaines. En 1682 à Scăieni (Prahova), Ștefan Cantacuzino fera la donation d'un exemplaire de la Biblia, qu'il avait édité à Bucuresti. En 1688 Constantin Brâncoveanu offrira lui aussi, un exemplaire de la Biblia, au monastère Hurezi. Une autre voie de diffusion du livre ancien est le colportage, qui s'élargit par suite de la présence des Roumains de la Transylvanie en Moldavie et Valachie, au développement de l'activité typographique et de la demande croissante des livres anciens. Les colporteurs occasionnels, popes, copistes, chantres, moines, typographes, paysans, se

---

¹ Bibliotecar, Biblioteca Municipală Octavian Paler – Făgăraș; e-mail: icabica@yahoo.fr.

rendaient dans les centres typographiques et en procuraient les livres nécessaires à leur communauté. Une activité soutenue l'ont eue les colporteurs spécialisés tels que Vasile Sturza Moldoveanul, copiste, qui a vendu en Transylvanie le livre ancien Cazania, Iași, 1643, un exemplaire de Tălcuirea liturghiei (Iași, 1697) et un Octoih (Târgoviște, 1712). Badea Cârțan de Cârțișoara Făgărașului, ayant le mérite d'avoir créé des ponts spirituels des deux versants des montagnes de Făgăraș et Bucegi. La donation et le colportage en tant que moyens de diffusion du livre de la deuxième moitié du XVII-ème siècle, témoignent de l'intérêt prépondérant que la société roumaine de ces temps-là a manifesté envers la lumière du livre. A travers les idées qu'elle transmet, par sa diffusion, par le message humaniste et son rôle culturel, formatif, la civilisation du livre met en évidence son apport essentiel à l'accomplissement de sa fonction: le culturalisme de la société.

Mots-clés: imprimerie, diffusion, donation, colportage, livres anciens.

Prin conținutul ei tematic și mesajul ei ideatic, cartea românească veche a contribuit la consolidarea uneia dintre marile *idei-forță* care a străbătut epocile medievale și premoderne din spațiul cultural-etnic și politic românesc: unitatea națională. De-a lungul veacurilor, în vremurile de grea cumpănă sau în momentele de relativă stabilitate, românii din Moldova, Țara Românească și Transilvania au avut mereu „conștiința originii lor romane și a unității lor etnice”², însoțită de convingerea unei viețuiri permanente, fără întreruperi, pe teritoriul Daciei de altădată. Pentru menținerea și argumentarea conștiinței originii lor comune, românii au fost favorizați și de situația geografică a țării, deoarece munții, podișurile, dealurile și apele României nu au fost niciodată elemente despărțitoare pentru munteni, moldoveni sau transilvăneni. „Numeroasele trecători și drumuri au fost bătătorite fără opreliște de țărani, negustori, cărturari”³. Unitatea de relief a țării noastre a constituit elementul primordial în păstrarea unei limbi atât de unitare, lipsită în mod practic de dialecte, cu diferențe neesențiale de la o regiune la alta. Limba română a contribuit „la propagarea unui climat cultural unitar, dar și la menținerea unei fizionomii morale foarte asemănătoare, aceeași în toate provinciile, chiar dacă nuanțe specifice au îmbogățit, datorită împrejurărilor istorice, unele trăsături spirituale ale nucleului originar al etnogenezei poporului român”⁴.

Studiul circulației cărții vechi reflectă „stadiul exprimat de regulă statistic, prin numărul operelor și al exemplarelor cunoscute”⁵. *Bibliografia românească veche* păstrează tipăriturile editate între anii 1508-1830. Primul care a încercat o privire asupra literaturii române vechi a fost Timotei Cipariu, în introducerea la *Analecte literare* (1858). Al. Lambrior a făcut o expunere critică a dezvoltării literaturii române în cursurile sale, la Liceul Național din Iași, între 1880-1882, rămasă în manuscris.

² Octavian Șchiau, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1978, p. 5.

³ Idem, *Temeiurile istorice ale Unirii*, în „Tribuna”, X, nr. 2/20 ianuarie 1966, p. 1.

⁴ Athanasie Joja, *Profilul spiritual al poporului român*, în vol. „Logos și Etnos”, București, Editura Politică, 1967, p. 9.

⁵ Florian Dudaș, *Vechi cărți românești călătore, București, Editura Sport-Turism, 1987, p. 15.*

Aceste cursuri l-au orientat spre V.A. Urechia în cercetarea documentației vizând editarea studiului *Schițe de istoria literaturii române*. În anul 1888, A. Philippide publică *Introducere în istoria limbei și literaturii române*, consemnând tipăriturile editate până în anul 1821. Nicolae Iorga a publicat în anul 1901 *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea* (București). Ea a fost urmată de *Istoria literaturii religioase până la 1688*, București, 1904. Sextil Pușcariu publică în anul 1921, la Sibiu, *Istoria literaturii române*, cuprinzând Epoca veche până la 1780. Un studiu aprofundat, rămas neterminat din cauza morții timpurii a autorului, este *Istoria literaturii române*, publicat de N. Cartoian la București, 1940-1944 (volumele I-III). Sinteze generale, rezumând cursuri universitare, completate cu pagini referitoare la cercetările ultimelor decenii, sunt: *Literatura română veche*, ediția a III-a, București, 1970, de Al. Piru, și *Istoria literaturii române*, București, 1969, de G. Ivașcu. *Bibliografia românească veche*, editată de către Ioan Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu între anii 1903 și 1944 (BRV I-IV), cuprinde în cele patru tomuri 2.015 tipărituri românești, apărute între anii 1508-1530. O bibliografie critică a literaturii române vechi (-1780) cuprinde *Istoria literaturii române*, de Sextil Pușcariu (Sibiu, 1936), vizând perioada 1508-1716, și *Istoria literaturii române* de N. Cartoian (București I-III, 1940-1944).

Tezaurul de valori bibliofile, conservat în cadrul fondurilor patrimoniului cultural național din Cluj-Napoca, Sibiu, Oradea, Alba Iulia, Timișoara, Arad, Târgu Mureș sau Baia Mare, atestă prezența precumpănitoare a cărților în viața culturală românească a Transilvaniei în decursul secolelor trecute. Relativ la numărul cărților vechi, trebuie să avem în vedere, în special în contextul evaluărilor statistice ce se întreprind, vitregiile timpului, care au mistuit în vârtejul lor o bună parte a vechilor manuscrise și tipărituri românești. Multe au ars odată cu lăcașurile de lemn, în urma incendiilor provocate de trăsnet, războaie și pustiiri străine. Altele au fost robite, au fost luate pentru a fi răscumpărate sau vândute. Interesul manifestat de cercetarea bibliologică față de însemnările vechi constă în faptul că ele privesc viața și funcția socială a scrierilor, evidențiind locul și rolul cărților, ale cărții tipărite în primul rând, în cadrul colectivității umane, fiind scrise de regulă, după copierea textelor sau imprimarea cărților, din momentul în care volumele „și-au început călătoria prin lume, urmându-și, asemenea oamenilor, destinul, adică, din momentul în care societatea le-a cunoscut și, folosindu-le, a beneficiat de lumina culturii scrise”⁶. În lansarea și vehicularea primelor texte românești un rol activ l-au avut centrele orășenești și mănăstirești. Cunoașterea ambianței culturale și religioase relevă elaborarea producțiilor literare care au cunoscut o difuzare largă, dincolo de granițele politice ale vremii. Analiza întreprinsă de cercetători a evidențiat existența mai multor itinerarii străbătute de cartea românească: vest-est (Banat - Hunedoara - Sibiu și/sau Brașov), vest - nord (- est) (Banat - Hunedoara - Cluj - sau Moldova), nord - est – sud (Moldova - Brașov), sud - nord (- est) (Transilvania de sud și Țara Românească - Moldova sau Transilvania de nord.). Toate acestea demonstrează faptul că „românii aveau o singură cultură, chiar dacă în secolul al XVI-lea aparțineau la stăpâniri diferite. Limba

---

⁶ Fl. Dudaș, *op. cit.*, p. 16.

română literară poartă marca centrelor în care a fost scrisă, dar manifestă deja unele semne de unificare⁷.

În Transilvania, prima tipografie a fost deschisă în 1529, la Sibiu, iar cea de a doua în 1535 la Brașov, de către Johannes Honterus. La 16 iulie 1544, Filip Moldoveanul imprimă un *Catehism românesc*, fiind atestată astfel, prima carte tipărită în limba română cu litere chirilice. Tot la Sibiu, Filip Moldoveanul a tipărit în 1546 un *Tetraevanghel* slavon, împodobit cu gravuri, de fapt o reproducere a celui tipărit de Macarie în 1512, iar în 1551-1553 un *Evangheliar* slavo-român, numit după locul de păstrare *Evangheliarul de la Petersburg*, cel mai vechi text tipărit în limba română conservat până azi. A fost atribuit lui Filip Moldoveanul datorită asemănării din punct de vedere tipografic cu lucrarea acestuia tipărită în 1546. Câteva file din *Evangheliarul de la Petersburg* se păstrează la Alba Iulia. În Transilvania, tipografiile au fost plasate în principalele centre culturale: Sibiu, Blaj, Brașov, Alba Iulia, Arad, Oradea. Cărți românești s-au tipărit însă și la Viena și Buda.

În Țara Românească, arta tiparului a apărut și s-a dezvoltat datorită activității ieromonahului Macarie, care a lucrat la Veneția în tipografia lui Torezzani, unde a învățat și s-a calificat ca maestru tipograf. Tipografia venețiană a fost vândută la Cerna Gora (Muntenegru) și a fost folosită la tipărirea cărților apărute la Cetinie sub îngrijirea lui Macarie, între anii 1493-1495. Forțat să ia calea prierbiei din cauza asupririi otomane, Macarie a găsit sprijin la curtea lui Radu cel Mare, înființând prima tipografie în Țara Românească la Mănăstirea Dealu de lângă Târgoviște. Primele cărți tipărite de Macarie la noi sunt: *Liturghier*, terminat la 10 noiembrie 1508 sub domnia lui Mihnea cel Rău, *Octoih* în 1510, sub Vlad cel Tânăr și *Tetraevanghel* în 1512, sub Neagoe Basarab. Tipografia lui Macarie a funcționat până în anul 1512, când și-a încetat activitatea. Ca și în Occident, primele cărți tipărite la noi au căutat „să se substituie cărții manuscrise”⁸. O caracteristică a primelor tipăriri de la noi este aceea că tăietura literei, inițialele și frontispiciile imită cartea manuscris. Modelul folosit nu este însă specific manuscriselor Țării Românești, ci poartă amprenta tiparului venețian și a unor elemente artistice din țara meșterului Macarie. Prin măiestria execuției, tipăriturile lui Macarie imprimate în Țara Românească stau alături de tipăriturile europene din epoca de perfecționare și răspândire a invenției lui Gutenberg și se ridică deasupra tipăriturilor vremii în limba slavonă. Dintre cele trei lucrări, *Evangheliarul* din 1512, imprimat sub oblăduirea lui Neagoe Basarab, în vremea căruia cultura românească atinge noi culmi de dezvoltare, este capodopera tipăriturilor noastre din secolul al XVI-lea. Datorită eleganței lor tipografice, primele tipăriri din Țara Românească au constituit modele pentru tipăriturile slave de mai târziu. Multe dintre inițialele împodobite și frontispiciile cu stema Țării Românești din *Evangheliarul* lui Macarie au servit ca modele pentru ornamentele care înfrumusețază tipăriturile lui Filip Moldoveanul, diaconul Coresi și ucenicilor acestuia.

Activitatea tipografică în Țara Românească a fost reluată în 1544 la Târgoviște de către Dimitrie Liubavici, sârb de origine, care și-a făcut ucenicia în

---

⁷ Ion Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985, p. 45.

⁸ Victor Duță, *Călătorie în lumea scrierii și tiparului*, București, Editura Sport-Turism, 1988, p. 123.

tipografiile venețiene. El a tipărit cinci cărți în limba slavonă, dintre care două au fost comenzi din Moldova. Cea dintâi lucrare al lui Liubovici datează din 1545, un *Molitvenic*, capul unei serii de tipărituri care va cuprinde și o *Pravilă*, considerată prima carte de legi tipărită la noi. Meșterul sârb i-a pregătit în tipografia sa pe românii Petre și Oprea, care-i vor continua tradiția. Meșterul Oprea, la rândul său, îl va învăța meserie pe diaconul Coresi. Acesta a dominat, prin personalitatea sa, cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Traducător și meșter tipograf, originar din Târgoviște, Coresi și-a desfășurat activitatea la Brașov, între anii 1557 și 1588. Aici a tipărit: *Octoiul*-1557; *Întrebarea Creștinească*-1559, *Tâlcul Evangheliilor* (circa 1564), *Psaltirea*, *Cazania*, *Molitvenicul*, *Liturghierul*, *Evangheliarul*. Utilizând graiul din Țara Românească și sud-estul Transilvaniei, cărțile tipărite de Coresi stau la baza formării limbii române literare. Coresi a tipărit 35 de cărți, dintre care 9 în românește. Este o activitate editorială remarcabilă pentru acea vreme. Tipăriturile coresiene au avut o contribuție inestimabilă la răspândirea și circulația limbii române literare nu numai pe teritoriul Transilvaniei, ci și al Țărilor Române. Răspândirea cărților românești de la Brașov în întreaga Transilvanie, în Moldova și Țara Românească cu învoiala domniei și a autorităților bisericii, face ca această activitate să însemne începutul biruinței limbii poporului în cultura feudală la români⁹.

Secolul al XVII-lea a constituit pentru tipografia românească o perioadă de avânt. Este vremea în care Petru Movilă, ajuns mitropolit al Kievului, înființează aici un centru tipografic. El a trimis în țară domnitorilor Vasile Lupu și Matei Basarab meșteri tipografi și utilajele necesare, contribuind la înființarea tipografiei domnești de la Iași și a celor din Țara Românească la Câmpulung, Govora și Târgoviște. În secolul al XVII-lea, un rol covârșitor în dezvoltarea tiparului l-a avut Dosoftei (1624-1693). *Liturghia* românească a mitropolitului Dosoftei apare abia în 1679, la 118 ani de la *Evangheliarul* românesc al lui Coresi. Luând ca model o *Psaltire* în limba polonă versificată de Jan Kochanowski și structura versului popular românesc, Dosoftei a tradus în românește *Psaltirea pre versuri tocmită*, realizând pentru prima dată o lucrare în versuri, tipărită în 1673 în limba română. Lucrarea care domină sfârșitul secolului al XVII-lea prin valoarea sa artistică și prin forma grafică este *Biblia* lui Șerban Cantacuzino, imprimată în 1688. Sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea este dominat de personalitatea lui Antim Ivireanu, originar din Gruzia, cărturar și orator pasionat. Trăind într-o epocă aureolată de personalitatea remarcabilă a lui Constantin Brâncoveanu, Antim Ivireanu a înființat tipografii la Snagov și Râmnic, unde au fost imprimate cărți în grecește și în românește, printre care și *Floarea darurilor*. *Didahiile* cuprind predici în care se denunțau moravurile societății vremii. Înzestrat cu un talent artistic deosebit, Antim Ivireanu a fost și un excepțional ilustrator (*Evangheliile* din 1693 și 1697).

În Țările Române numărul tipografiilor a crescut continuu. Statistic, între anii 1508 și 1830 au fost înființate 31 de centre tipografice, care au tipărit 2.113 cărți, într-un tiraj total de aproximativ 2.000.000 de exemplare. Dintre acestea doar circa 150.000 s-au păstrat până în prezent; cele mai multe s-au tipărit în Transilvania: 817 titluri; în Țara Românească au fost imprimate 511 cărți, iar în Moldova 335. Pentru

---

⁹ P.P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, Editura Academiei RSR, 1965, p. 132.

69 de cărți nu a fost identificat locul de apariție, iar 321 au fost tipărite în afara Țărilor Române. 1.556 de cărți au apărut în românește, 138 în greacă, 63 în slavonă, 53 în latină etc. În secolul al XVI-lea au apărut 52 de cărți, în al XVII-lea 113, în al XVIII-lea 799, iar în primii 30 de ani ai secolului al XIX-lea 1.149.

Alături de manuscrise, textele tipărite au avut un rol deosebit în păstrarea aceluiași climat cultural în cele trei țări române. Cel dintâi este Filip Moldoveanu, originar din Moldova, care a tipărit: *Evanghelia slavo-română*, *Catehismul românesc* din 1544 și *Tetraevangelul slav* din 1546. Cel de-al doilea este Coresi. Născut în Țara Românească, diaconul Coresi își desfășoară activitatea mai ales la Brașov (la Târgoviște s-a format însă ca tipograf și imprimă în anul 1558 *Triodul-Penticostar*), dar cărțile tipărite de el sunt cerute și de românii de peste munți, unele fiind chiar rezultatul comenzilor făcute de voievozii munteni sau de fruntașii bisericii. În *Sbornicul slavon* din 1569 și *Octoiul slavon* din 1575 întâlnim numele lui Alexandru II, domnul muntean, și al mitropolitului său Eftimie, iar în postfața *Psaltirii* de la 1577 se precizează că s-a tipărit „cu porunca domnului Io Alexandru voievod și a fiului său Io Mihnea voievod și a preasfințitului mitropolit Serafim”¹⁰. Un exemplu semnificativ ni-l oferă *Evanghelia cu învățătură* din 1581, care s-a tipărit cu ajutorul aceluiași mitropolit Serafim. Înaltul preot a trimis la Brașov textul slavon, după care s-a făcut traducerea românească. În titlul ei apar numele domnului și mitropolitului muntean, Mihnea Turcitul, și respectiv Serafim. Traducătorii au fost Coresi „ce era meșter învățat într-acest lucru (...), împreună și cu preoții de la biserica Șcheilor de lângă cetatea Brașovului, anume popa Iane și popa Mihai”¹¹. Lucrarea este rezultatul colaborării dintre românii de dincoace și de dincolo de Carpați, prin conlucrarea dintre munteanul Coresi și cei doi preoți șcheieni, dar și prin acceptarea textului de către mitropoliții muntean și ardelean. Că lucrarea se adresa tuturor românilor, deopotrivă ardelenilor, muntenilor și moldovenilor, reiese și dintr-o scrisoare trimisă de Lucas Hirschel brașoveanul primarului Bistriței, Gaspar Budaker, prin care recomandă această lucrare preoților din ținutul Bistriței, dar și preoților moldoveni care veneau aici. Lucas Hirschel preciza că această *Cazanie* s-a tipărit cu aprobarea mitropolitului ardelean Ghenadie, dar și cu consimțământul voievozilor muntean, Mihnea II, și moldovean, Petru Șchiopul, și al mitropoliților acestora. Însăși stabilirea la Brașov a diaconului Coresi este notabilă. În acest sens P.P. Panaitescu preciza: „Activitatea tipografică în limba română condusă de Coresi la Brașov se explică în mare parte prin legăturile acestui centru meșteșugăresc și comercial cu Țara Românească și cu Moldova. Tipografia condusă de Coresi a fost adusă la Brașov din Țara Românească, el însuși era un meșter tipograf din această țară și avem dreptul să afirmăm, ținând seama de poziția economică a Brașovului, că și cărțile tipărite de dânsul au fost deopotrivă destinate Transilvaniei dar și țărilor de peste munți”¹².

Coresi a creat o școală tipografică românească. Ucenici de-ai săi, ca tipograful Lorinț și fiul său Șerban, au dus mai departe însăși ideea de a edita pentru toți românii. În postfața *Liturghierului slavon* tipărit la 1588 de Șerban la Brașov s-a consemnat: „(...) începutu-s-au aceste sfinte cărți numite Liturghia în zilele bine-

---

¹⁰ BRV, I, p. 68.

¹¹ *Ibidem*, p. 88.

¹² P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 152.

credinciosului domn Io Mihnea voievod a toată țara Ungrovlahiei (...)”¹³. Tipăriturile coresiene și ale elevilor lui Coresi, editate în aproximativ câte 100 de exemplare – doar *Psaltirea* din 1570 s-a editat în 500 de exemplare –, au cunoscut o largă difuzare, circulând pe întreg teritoriul românesc.

În istoria tiparului românesc se înregistrează apoi un răstimp de mai bine de o jumătate de veac. O nouă pagină se deschide odată cu urcarea la tron a lui Matei Basarab în Țara Românească și Vasile Lupu în Moldova. Detalii cu privire la împrejurările în care se reia activitatea tipografică în Țara Românească cunoaștem din *Predoslovie* primei cărți tipărite în timpul domniei lui Matei Basarab: *Molitvenic*, Câmpulung, 1635. Cartea munteană și moldoveană tipărită în prima jumătate a secolului al XVII-lea se menține pe linia tradițională a culturii feudale. Acest tradiționalism pare mai pronunțat în Muntenia, unde se tipăresc în românește numai cărți de predici – cele două *Evangelii învățătoare* din 1642 și 1644, cea din urmă reproducând predici din Cazania lui Varlaam –, precum și lucrări juridice – *Pravila* de la Govora, 1640; *Îndreptarea legii*, Târgoviște, 1652. În Moldova, în schimb, tot ceea ce se imprimă acum este în limba română. Cea mai prețioasă dintre acestea este fără îndoială Cazania lui Varlaam. Larga ei circulație se explică prin simplitatea expunerii și limba populară în care este redactată, calități care au impus-o ca o carte de lectură. Același spirit inovator caracterizează și activitatea tipografică din Transilvania. Pe lângă faptul că unele cărți se tipăresc în ediții speciale pentru Transilvania – așa s-a procedat cu *Pravila* de la Govora în 1640 –, aici încep să apară tipografi formați pe lângă tipografiile muntene. Primul dintre aceștia a fost preotul Dobre, trimis în Transilvania la cererea mitropolitului Ghenadie de către mitropolitul Teofil. Acesta reimprimă *Evangelia* cu învățătură a lui Coresi la 1641, după ce în anul precedent tipărise *Catehismul calvinesc*, care a primit celebrul răspuns de la Varlaam. Un alt tipograf muntean venit în Transilvania este ieromonahul Silvestru, acela care a tipărit în Țara Românească *Evangelia învățătoare* din 1642 și căruia îi revin merite incontestabile pentru traducerea *Noului Testament*. Activitatea tipografică din Transilvania este continuată de Ion Zoba din Vinț. Șirul tipăriturilor sale încep cu *Sicriul de aur* (Sebeșul Săsesc, 1684), continuă cu *Cărare pre scurt spre fapte bune îndreptătoare* (1685), cu *Ceaslovețul* din 1687, pentru a se încheia în 1689 cu un *Molitvenic*.

În 1689 tipografia din Bălgrad își încetează activitatea, probabil datorită agitațiilor și presiunilor ce se făceau în legătură cu trecerea românilor la catolicism. Pentru a veni în ajutorul românilor, Constantin Brâncoveanu îi dă Mitropolitului Transilvaniei, Atanasie Anghel, un tipograf iscusit în persoana lui Mihail Iștvanovici. Acesta tipărește la Bălgrad în 1699 *Bucoavna* și *Chiriadromionul*. Cea dintâi cuprinde alfabetul chirilic, exerciții de silabisire și texte pentru lectură cu caracter religios. Tipăritura lui Mihail Iștvanovici este, de fapt, o reeditare a textului Cazaniei lui Varlaam și reprezintă un punct al colaborării dintre românii din cele trei țări. Existența la curtea lui Brâncoveanu a unor tipografi atât de iscusiți, cum este Mihail Iștvanovici, atestă faptul că în Țara Românească în acea perioadă exista o activitate tipografică înfloritoare. Aici, la 1678, mitropolitul Varlaam înființează prima tipografie la București, în care editează *Cheia înțeleșului*. În „*Predoslovie*” acestei lucrări, Varlaam mărturisește că a pus bazele acestei tipografii pentru răspândirea cuvântului

---

¹³ BRV, I, p. 100.

scris „întru neamul meu rumânesc”. Dintre lucrările mai importante ce se tipăresc aici, până la editarea celebrei *Biblie de la București*, menționăm *Evanghelia* (1682) și *Apostolul* (1683), ambele în limba română, marcând un moment important în acțiunea de introducere a limbii române în biserică. *Biblia lui Șerban* este o mărturie a colaborării culturale strânse a românilor de dincolo și de dincoace de Carpați, fiind sinteza eforturilor intelectuale depuse de cărturarii din cele trei țări române de-a lungul secolelor. Ea deschide epoca de intensă activitate tipografică din anii de domnie ai lui Constantin Brâncoveanu, secondat îndeaproape de cărturarul Antim Ivireanu. Prin strădania acestuia s-au tipărit cărți la Snagov (1696), Râmnicul Vâlcea (1705), Târgoviște (1709) și Mănăstirea Antim din București (1716). La Buzău funcționa o tipografie din 1691, datorită strădaniilor depuse de mitropolitul Mitrofan. Comparativ cu epoca precedentă, la sfârșitul veacului al XVII-lea și începutul celui următor, activitatea tipografică este într-o evidentă creștere. Acest fapt se datorează activității asidue a lui Dosoftei în Moldova, Antim Ivireanul și episcopul Mitrofan în Țara Românească sau a unor ucenici ai acestora în Transilvania. Activitatea a fost mai bogată în Muntenia, unde au apărut 95 de cărți, în timp ce în Moldova doar 19, iar în Transilvania 16. Dintre acestea menționăm *Floarea darurilor* (Snagov, 1700), *Pilde filozoficești* și *Alexandria* (ambele la Târgoviște, 1713).

Următoarea etapă din istoria cărții vechi românești înregistrează o permanentizare a tiparului prin activitatea neîntreruptă a tipografilor din București, Râmnic și Buzău, Iași și apoi Rădăuți, Blaj, Alba Iulia. Dintre cărturarii care au contribuit în mod deosebit la tipărirea cărților sunt episcopii de Râmnic, Damaschin, Chezarie și Filaret, iar la Blaj, Petru Pavel Aron, Atanasie Rednic și Grigore Maior. În privința cărților tipărite se constată o schimbare, în sensul că se publică mai multe cărți laice sau chiar unele cărți bisericești, prin predosloviile lor răspândind cunoștințe profane. Așa a procedat, de exemplu, Chezarie de Râmnic în predoslovie la *Mineului* pe luna noiembrie (Râmnic, 1778), în care prezintă trei epoci din istoria poporului român, care mai înainte se numea „dachi și geți”, vorbește apoi despre luptele pe care Decebal le-a avut cu Traian. Sunt amintiți o serie de domni ca Radu Negru, Matei Basarab, Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu¹⁴. Activitatea tipografică din Transilvania renaște datorită eforturilor unor cărturari transilvăneni, însă și prin colaborarea unor tipografi veniți de peste munți, în special din Țara Românească, în ciuda măsurilor repetate luate de Habsburgi pentru a stăvili relațiile culturale dintre cele trei țări române. Primul dintre aceștia a fost Dimitrie Pandovici. La Blaj, tipărește o *Poruncă* a Mariei Tereza¹⁵. În 1756 Dimitrie Râmniceanu editează o *Învățătură creștinească*¹⁶. Ioan Râmniceanu editează la Blaj în 1763 *Acatistierul* și în anul 1765 *Evanghelia*¹⁷, împreună cu alți doi tipografi. Unii tipografi transilvăneni se întâlnesc peste munți. Primul dintre aceștia este Ioan Făgărășeanul, care în 1733 tipărea la Râmnic un *Liturghier*¹⁸. Un tipograf ardelean este menționat și în foaia de titlu a două

---

¹⁴ *Ibidem*, II, p. 226.

¹⁵ *Ibidem*, IV, p. 68.

¹⁶ *Ibidem*, II, p. 134.

¹⁷ *Ibidem*, p. 164.

¹⁸ *Ibidem*, p. 48.

tipărituri ieșene din anii 1753 și 1754 (Ioan Simeonovici), iar pe *Ceaslovul* tipărit tot aici, la 1777, apare un Mihai Brașoveanul, probabil originar din Brașov¹⁹.

Constatările menționate cu privire la schimbul de tipografi constituie indicii ale unei activități tipografice bogate. La București, de pildă, funcționează în acea perioadă, până în anul 1722, o tipografie la mănăstirea Toți Sfinții, ctitorită de Antim Ivireanu, alta la mănăstirea Sfântul Sava, iar cea de a treia este reorganizată în 1742 cu material adus din Transilvania de același tipograf Dimitrie Pandovici. În capitala Țării Românești s-au tipărit cărți la Mănăstirea Colțea și la tipografia Școlii Văcăreștilor. În istoria tiparului românesc transilvan se amintește încercarea temerară a brașoveanului Petcu Șoanul, care-și confecționează singur un atelier tipografic, în care editează câteva calendare. Tradiția vie de sporire a cărților de la biserica din Șchei apare într-o însemnare a cronicii lui Radu Tempea din 1731, despre alcătuirea acestei tiparnițe. Acțiunea lui Petcu Șoanul este consemnată ca fiind un eveniment deosebit. El a tipărit primul calendar după un izvod al preotului Statie Grid. Calendarul tipărit de Petcu Șoanul în 1733 a avut ca influență o largă circulație, din moment ce copii făcute după el au fost semnalate la Bacău, Suceava, Brașov sau în alte localități din Gorj, Banat, Bucovina.

La cumpăna dintre cele două veacuri, al XVII-lea și al XVIII-lea, tipografia se definește ca „un meșteșug orașenesc”²⁰, centrată pe conotațiile în plan economic și social al acestei țări, 14 din 16 tipografii funcționând la oraș. În același timp, într-o proporție asemănătoare, 13 din 16 tiparnițe vor fi plasate în centre eparhiale, mitropolii sau episcopii: București, Târgoviște, Iași, Buzău, Râmnicu Vâlcea, Alba Iulia sau la așezări monahale din proxima vecinătate a acestor centre: Cetățuia, Snagov. Numai în trei cazuri tipografiile românești au funcționat în orașe care la acea dată nu aveau legătură cu organizarea lor bisericească. În aceste condiții s-a constatat că foarte mulți practicanți ai acestei meserii, pe care unul dintre ei, Gheorghe Radovici, o definește ca „meșteșug bisericesc al tipografiei”²¹, sunt fețe bisericești. Faptul, ca de altfel și ansamblul producției tipografice, ne demonstrează că imprimaria, cea mai penetrantă formă de influență culturală a epocii, se află sub înrudirea Bisericii ortodoxe. Aceasta, în contextul cultural mai larg creat în sud-estul Europei de „renaștere a ortodoxiei prin cultură, căreia îi corespundea în Răsăritul ortodox o etapă inovatoare în evoluția mentalităților ce deschidea calea unor premise ale laicizării culturii”²².

În urma cercetărilor întreprinse în Transilvania de Florian Dudaș, aflăm că acolo au circulat 354 de exemplare din *Cazania* lui Varlaam²³. Dacă la această cifră se adaugă și exemplarele care au circulat în Țara Românească și Moldova, ținând seama și de numărul de exemplare pierdute în cele trei veacuri și jumătate, câte s-au scurs de la apariția ei, un tiraj de minimum 1.000 de exemplare este notabil. Un studiu bazat pe centralizarea înregistrărilor realizate până în anul 1979, în baza Legii nr.

---

¹⁹ *Ibidem*, p. 221-222.

²⁰ Doru Bădără, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, Editura Istros, 1998, p. 101.

²¹ *BRV*, I, p. 391.

²² Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demény, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (secolele XVII-XIX)*, București, Editura Eminescu, 1985, p. 151.

²³ Fl. Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983.

63/1973, a arătat că până la acea dată fuseseră semnalate 206 exemplare din *Cazania* lui Varlaam (Iași, 1643), 117 exemplare din *Îndreptarea legii* (Târgoviște, 1652), 196 exemplare din *Noul Testament* (Bălgrad, 1648) și 206 exemplare din *Chiriacodromion* (Bălgrad, 1699)²⁴. Dacă admitem implicarea domniei în realizarea unui program vizând editarea unor texte liturgice general accesibile, dar sigure din punct de vedere dogmatic, apare ca firească încercarea unor domnitori de a asigura cărțile necesare tuturor bisericilor din țară. Efortul va fi orientat spre asigurarea principalelor texte liturgice – Evangheliarul, Apostolul – sau de strană: Octoihul și Triodul. În acest caz, s-a admis pentru acele cărți de maximă importanță un tiraj de circa 3.000 de exemplare. Difuzarea lucrărilor era influențată de natura lor și de motivația demersului editorial. Atunci când paharnicul Șerban Cantacuzino a editat *Liturghierul*, apărut la Buzău în 1702, cu intenția ca exemplarele sale să se împartă pe la sfintele biserici, el a făcut apel la posibilitățile de distribuire ale bisericii, destinatară și beneficiară acestui demers editorial. Legat de proprietatea editorului asupra lucrării și implicarea sa nemijlocită în procesul difuzării cărții, trebuie amintită practica daniei, fenomen cu ample și profunde motivații și semnificații sacre, spirituale și politice. Ca și editarea unei cărți, dania se afla, în spațiul spiritual ortodox, sub semnul sacralității. „Sacralitatea actului donației de carte era susținut de conotațiile sale spirituale, de tendința spre permanență în timp a obiectului dăruit și de sacrificiul material pe care actul în sine îl presupunea, căci cartea era scumpă”²⁵. Constantin Brâncoveanu va face bogate danii în Transilvania. Numai în Scheii Brașovului au fost dăruite Triodul, Buzău, 1700, Octoihul, Buzău, 1700, Triod-Penticostar, Buzău, 1697, Mineele, Buzău, 1698, două exemplare din Apostol, București, 1683, și Biblia, București, 1688²⁶. Danie brâncovenească se va face și la Mănăstirea Sâmbăta de Sus, ctitoria domnului, unde va ajunge seria completă a Mineelor, Buzău, 1698, Evangheliarul, Snagov, 1697, Triodul și Octoihul, Buzău, 1700²⁷.

Membrii familiilor domnitoare fac importante danii bisericilor din Transilvania. Astfel, stolnicul Constantin Cantacuzino dăruiește Apostol, București, 1683, Penticostar, Buzău, 1701, și Octoih, Râmnic, 1706; spătarul Mihai Cantacuzino face danie la Ghirișul Românesc (Cluj) un exemplar din Evangheliarul apărut la Snagov în 1697; în Banat, la Lugoj, dăruia un Antologhion apărut la Râmnic în 1705. În Scheii Brașovului, Ștefan Cantacuzino va face danie un Ceaslov. În aceste cazuri, cei ce donează au trebuit să procure lucrările respective. La fel vor proceda și unii boieri. Vom aminti Liturghier și Molitvelnic dăruite în Schei atât de postelnicul Șerban, cât și de comisul Ștefan. Stolnicul Radu Izvoreanu dăruia în 1704 un Molitvelnic, Buzău, 1699, satului Drăguș. Înălții arhieriei vor face și ei danii de carte. Mitropoliții cărturari Dosoftei al Moldovei dăruiește Mitropoliei din Alba Iulia un exemplar din *Viața și petrecerea sfinților*, Iași, 1682, iar Antim Ivireanu făcea danie în Scheii Brașovului un exemplar din lucrarea *Carte sau lumină* apărută la Snagov în 1699 și un Molitvelnic, Râmnic, 1706. Dania de carte spre Transilvania se constituie într-un mijloc

²⁴ D. Bădără, *op. cit.*, p. 33, apud M. Breazu, R. Bănățeanu, *Considerații preliminare privind fondul național de carte românească din sec. al XVII-lea*, în „Valori bibliophile”, I, p. 408.

²⁵ *Ibidem*, p. 37.

²⁶ Vasile Oltean, *Întâia școală românească din Scheii Brașovului*, Brașov, 1981, p. 46-47, 50.

²⁷ Fl. Dudaș, *op. cit.*, p. 73.

concret de afirmare și cultivare a unității spirituale, culturale, lingvistice și de neam a românilor, înscriindu-se în ansamblul politicii culturale și religioase a acestei perioade.

Nu numai spre Transilvania erau orientate daniile domnești, ci și spre celelalte Țări Românești. Astfel, Șerban Cantacuzino, venind parcă să confirme afirmația din „Prefață” privind dăruirea lucrării „pre la toate bisericile țării”, va dona la Scăieni (Prahova) un exemplar al Evangheliei pe care o editase la București în 1682, iar Constantin Brâncoveanu va dăruia un exemplar din Biblia apărută la București în 1688 Mănăstirii Hurezi. La fel vor proceda și ceilalți membri ai familiei domnului, arhieriei, boierii și prelații, contribuind fiecare la înfăptuirea politicii de apărare a unității spirituale a poporului prin răspândirea unor cărți liturgice cu texte accesibile. Impresionante dani, având la origini aceleași motivații și desigur și puterea exemplului domnesc, sunt daniile unor preoți, dieci, dascăli, țărani. Toma Făgărășanul va cumpăra la 1684 din București cu „zece bani de argint” un Molitvelnic, pe care îl va dăruia bisericii din Beșimbac/Olteț (jud. Brașov), Macovei și Nicolae Toma vor plăti lui Iosif Tipograful 23 de florini pentru o Evanghelie din 1682, pe care o dau bisericii din Feleac. Pentru hrana sufletului și luminarea minții, pentru înlăturarea neînțelegerii și neînvățăturii, comunități sătești întregi își uneau resursele financiare în vederea cumpărării cărților necesare bisericilor lor. Numele lor erau înscrise, spre „veșnică pomenire”, pe filele acestor cărți, fie că era vorba de o familie, de un „neam” sau chiar de întreaga comunitate. Astfel, Dudaș amintește cazul unui exemplar al Bibliei apărută la București în 1688, provenită din Țara Hațegului și în care lista celor ce au contribuit la cumpărarea sa se întinde pe mai mult de 150 de file²⁸.

O importantă cale de difuzare a cărții, premurgând specializarea în desfacerea ei, este colportajul, fenomen cultural tradițional pentru Țările Române, care se dezvoltă în condițiile permanentei prezențe a românilor din Transilvania în Moldova și Muntenia, a dezvoltării activității tipografice și a cererii crescânde de carte. Colportorii „ocazionali” sau „specializați” erau recrutați dintr-o sferă socială amplă: preoți, dieci, dascăli, monahi, copişti, tipografi, târgoveți sau chiar țărani care mergând în centrele tipografice cu diverse treburi aduceau la întoarcere cărțile necesare comunităților din mijlocul cărora plecau – aceasta pentru colportorii ocazionali. Colportorii specializați erau, în general, persoane a căror existență era direct legată de activitatea cu cartea, copişti și tipografi care în drumurile lor duceau cu ei și un număr de cărți, fără a avea probabil o comandă fermă pentru toate. Dintre acești colportori specializați rețin atenția prin activitatea lor mai susținută dascălul Vasile Sturza Moldoveanul, copist care a vândut în Transilvania o Cazanie, Iași, 1643, un exemplar din Tâlcuirea liturghiei, Iași, 1697, și un Octoih, Târgoviște, 1712. Badea Cârțan (1849-1911), cioban din Cârțișoara Făgărașului, „a trecut în desagi, pe cărările ascunse ale Carpaților”²⁹, 4.858 opere, în 76.261 volume, pentru a fi distribuite românilor transilvăneni. Dania, ca și colportajul, în ansamblul mijloacelor de difuzare a cărții din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-

---

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Dan Simonescu, Gheorghe Buluță, *Pagini din istoria cărții românești*, București, Editura Ion Creangă, 1981, p. 80.

lea, prin amploarea pe care o ating, demonstrează interesul pe care societatea românească a epocii a manifestat-o față de carte.

Din cărți aflăm că ele erau considerate de editori ca o inițiativă costisitoare: „Mai departe să știți și să ne credeți că cu multă cheltuială am făcut această carte³⁰, se consemna în „Precuvântarea” Antologhionului apărut la Câmpulung în anul 1643. În epocă nu se obișnuia înscrierea prețului pe cărți. Există o singură excepție, Pravila apărută la Govora în 1640, în care se menționează: „iar prețul aceștii carte ne-am socotit cu toate cheltuiiale[le], 21 de costande de argint”³¹.

S-a afirmat că prețul acestor cărți se stabilea ținându-se seama în primul rând de costul întregului proces tipografic³². În acest sens sunt invocate prețurile cu care erau plătite exemplarele din diverse tipărituri, cumpărate chiar din tipografie. Astfel un exemplar din Cazania lui Varlaam, provenind din satul Cămărașul, județul Cluj, a fost cumpărat „de Mierțe cu soția sa Ispira și fiul lor Popa Ion din târg din Iași de la tiparul domnesc dintru cetatea Domnului nostru, lui Io Vasile Voievod și domnul Țării Moldovei și au dat patru galbeni ca să le fie lor pomană și feciorilor și strămoșilor și nepoților și strănepoților și tuturor seminții lor”³³, după cum relatează însemnarea din 1643. În același an, un alt exemplar al aceleiași lucrări a fost cumpărat de „Mihalcea Durac, ce au fost logofăt mare (...), și au dat patru galbeni de aur svenții sale lui Varlaam Mitropolitul Sucevii”³⁴. Cazania lui Varlaam se prezintă ca un volum în folio de trei file nenumerate, 384 file nenumerate, încă 116 file nenumerate și 3 file nenumerate la sfârșit, conform *BRV*, vol. I, deci 253 coli pentru fiecare exemplar. Acceptând că prețul de vânzare la editor ar reprezenta prețul de cost și admitând echivalența 1 ban egal cu 1/330 dintr-un galben, va rezulta un preț de 5,21 bani pentru o coală tipărită. Aceste calcule „pledează pentru valabilitatea ideii conform căreia prețul de vânzare la depozitul editorului este egal cu suma cheltuielilor editoriale per exemplar”³⁵.

Însemnările de pe cărți se constituiau, de multe ori, în adevărate contracte de vânzare-cumpărare. După o anumită perioadă de timp de la operația lucrărilor, prețul devenea unul al pieței, constituit ca urmare a unui comerț liber, încă o dovadă că în epoca aceasta nu era organizat, ci mai degrabă avea un caracter aleatoriu. Prețurile erau indicate în cele mai variate monede: galbeni, costande, florini, taleri, zloți, ducați, bani. Acest fapt făcea extrem de dificilă echivalența de prețuri exacte. Se vindeau cărți și pentru bani și produse, cum este cazul unui exemplar din Cazania lui Varlaam, vândut la 1713, în satul Marginea, județul Alba, pentru 17 florini și 2 mierțe de grâu³⁶ sau numai pentru produse, cum este cazul Chiriadromionului, Bălgrad, 1699, vândut în 1711 la Oradea în târg pe 2 boi, sau a altui exemplar al aceleiași lucrări vândut la Sângeorgiu de Mureș, județul Mureș, în 1717, pentru un bou, o

---

³⁰ *BRV*, I, p. 135.

³¹ Fl. Dudaș, *op. cit.*, p. 40.

³² *Ibidem*, p. 113.

³³ Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demény, *op. cit.*, p. 113.

³⁴ *Ibidem*, p. 113-114.

³⁵ D. Bădără, *op. cit.*, p. 40.

³⁶ Fl. Dudaș, *op. cit.*, p. 61.

slănină, 6 ferdele de grâu și un sărindar³⁷. Acest sistem de plată demonstrează că vânzarea de carte în târguri la acea dată era o acțiune strict individualizată, chiar nominală în foarte multe cazuri. Cu toate aceste dificultăți, s-a încercat de către Florian Dudaș, prin analizarea unui mare număr de însemnări relative la prețul cărților, mai ales în Transilvania și Banat, aproximarea unor prețuri. Astfel, Cazania lui Varlaam, Iași, 1643, a avut un preț mediu de 21-28 florini, Îndreptarea legii, Târgoviște, 1652, de 50-60 de florini, preț la care putea fi achiziționată și Biblia, București, 1688, în timp ce tipăriturile lui Antim Ivireanu se puteau cumpăra cu 10-20 florini³⁸. Dincolo de variațiile de preț determinate de starea exemplarului, condițiile vânzării, timpul scurs de la apariția cărții, „se poate remarca totuși o anumită uniformitate a acestor prețuri, mai ales în perioada imediat următoare aparițiilor”³⁹.

Prin valoarea sa, cartea ocupă o poziție socială deosebită. Editarea unei cărți constituia o acțiune asimilabilă ctitorilor unei biserici. Cartea putea servi pentru răscumpărarea celei mai grele vini, omuciderea. Un exemplar din Chiriacodromion, Bălgrad, 1699, este cumpărat și dăruit la începutul secolului al XVIII-lea, în Cărpiniș, de Irime Groza, „pentru greșeala ce-au ucis pre Filimon Mihai și au făcut pace cu feciorul lui Filimon Mihai și cu tot neamul lui dimpreună înaintea satului și înaintea șpanilor și a toate chisturile vormeghiei Hinidorii pentru [ca] să fie slobod de tot neamul lui Filimon Mihai pre pacea ce-a făcut și să se țină, mai mic și plecat a tot nemzatul lui Filimon Matei din Cărpiniș pentru greșala ce-au ucis pre Filimon Mihai”⁴⁰.

Cartea se constituia adeseori în bun succesoral. În cazul în care cartea era donată bisericii din sat, donatorul făcea precizări ferme privind statutul lor, atât pentru a preveni revendicarea ulterioară a acestora de către rude, cum este cazul exemplarului Evangheliei apărute la Snagov în 1697, care a fost dăruită de Toader Cutilă în satul Curătele (Bihor), făcându-se precizarea: „(...) nimeni să nu [o] poată lua de la ei, nici cu frați să nu se împarte pre ea”⁴¹, cât și pentru a împiedica înstrăinarea cărții donate, cum încearcă în 1713 diacul Ioan din Popești (Bihor), care pe exemplarul Chiriacodromionului apărut la Bălgrad în 1699 nota că după dispariția sa „în bani să nu se poată vinde”⁴². Valoarea și prestigiul cărții o transforma în gaj. Cele două atribuții, recunoscute de societatea vremii, ofereau creditorului suficiente garanții privind recuperarea banilor sau a altor bunuri împrumutate. Un Penticostar, apărut la Târgoviște în 1649, este dat de posesorul său, popa Radu din Gabrul (Dolj), în 1678, drept gaj până își va achita birul steagului de domnie nou, iar creditorul va nota aceasta pe filele cărții: „Luat-am această carte ce să cheamă Penticostar de la popa Radu ot Gaborul pentru bani 345, ca să-mi aducă banii de birul steagului de domnie noao a bunului și creștinului Io Șerban Voivod”⁴³. Importanța, semnificația și valoarea

---

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*, p. 66.

³⁹ D. Bădără, *op. cit.*, p. 41.

⁴⁰ Fl. Dudaș, *op. cit.*, p. 82.

⁴¹ Idem, *Cartea veche românească în Bihor, sec. XVI-XVII. Catalog*, Oradea, 1977, p. 131.

⁴² Idem, *Vechi cărți românești*, p. 109.

⁴³ D. Bădără, *op. cit.*, p. 42, apud A. Ilieș, *Însemnări de pe cartea veche românească*, vol. II, 1973, p. 351.

rea acestor cărți determina, din partea celor care le posedau, un efort susținut pentru păstrarea lor. Fie că erau păstrate în stranele bisericesti sau în bibliotecile mănăstirilor, sau încredințate preoților și dascălilor, ele erau expuse acelorași factori de risc ce amenință dintotdeauna cartea: focul, inundațiile, atacul biologic sau jafurile ce au însoțit invaziile și războaiele vremii. Pentru buna lor păstrare, cărțile, care în această perioadă ieșeau nelegate din tipografii, erau date la legat. Cel mai frecvent tip de legătură al epocii era cel în piele de vițel de culoare maro, roșiatică sau neagră, pe scoarțe din lemn de esență moale, de obicei lemn de tei, caietele tipografice fiind cusute între ele cu sfoară. Scoarțele erau fixate de blocul cărții prin două până la cinci binduri de cotor, binduri ce aveau și rolul de a consolida blocul cărții cu capitalband textil și forzaturi din hârtie solidă.

În paginile cărților apar litere ornate cu elemente fitomorfe (semipalmete), elemente zoomorfe, avimorfe, motive mitologice sau scene biblice imprimate la *rece*, fie în *sec*, fie pe foiță de aur. Pentru o bună închidere a volumului se confecționau închizători din piele și metal. Letrinele preiau motive renascentiste și orientale. Frontispiciile sunt realizate din împletituri de ramuri. Din trunchiul central se desfac lujeri în volute largi care sfârșesc cu semipalmete sau cu flori compozite. Acest tip de legătură se executa în mănăstiri sau de legători „peregrini” ce colindau satele și orașele. O astfel de lucrare costa în epocă între 2 și 6 florini⁴⁴.

Ceea ce a impus tiparul în civilizația românească a fost capacitatea sa de multiplicare rapidă. Problema circulației cărții vechi tipărite a constituit o temă majoră de investigație pentru cercetătorii istoriei și tiparului românesc.

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea biserica ortodoxă trece de la slujba religioasă în limba slavonă la cea românească. Limba română devenind astfel limba oficială a bisericii, se structurează și modul de comunicare a ideilor, a mesajului pe care istoricii de azi îl consideră definitoriu. Introducerea limbii române în biserică, legată de asigurarea unui număr sporit de cărți în limba română, schimbă coordonatele funcției sociale a cărții. Serviciul divin făcut pretutindeni sau în cele mai multe localități după aceeași carte, impunea anumite norme unitare. Particularitățile locale, atât pe planul vocabularului, cât și pe cel al valorii și scrierii, se izbeau pentru prima dată, pe o scară tot mai largă, de „generalizarea limbii culte”⁴⁵, cultivate prin creația unor cărturari ai condeiului. Astfel, unitatea de limbă nu numai că a devenit perceptibilă, dar ea se afirmă, se promovează, se cultivă în mod conștient. Însemnările de carte atestă un alt aspect important în ceea ce privește funcția socială a cărții tipărite în secolul al XVII-lea. Ele dovedesc că posesorii de carte, cu foarte rare excepții, erau lăcașurile de cult sau comunitățile satești. Chiar dacă era cumpărată de cineva pe cheltuială proprie, cartea devenea obiect de dănie. Cel care a cumpărat-o a dăruit-o bisericii din localitate sau unei mănăstiri. Ca posesiune a unei colectivități, ea devenea un bun accesibil unor pături sociale din cele mai largi. Funcția socială a cărții tipărite poate fi considerată ca fiind realizată atunci când ideile pe care le promova, mesajul pe care-l poartă, se reflecta la conștiința celor cărora se adresează. În secolul al XVII-lea cartea românească tipărită se menține în cadrele bisericii, la slujbe întâi de toate, la întărirea și consolidarea credinței ortodoxe și a mentalității definite de ea. Această

---

⁴⁴ Cornelia Popacostea-Danielopolu, Lidia Demény, *op. cit.*, p. 119.

⁴⁵ *Ibidem*, p.123.

mentalitate colectivă avea la români și în secolul al XVII-lea două componente care depășeau cadrul strict confesional. Mai întâi, prin apartenența românilor la biserica răsăriteană, ea delimita comunitatea etnică și de neam românească de celelalte comunități în vecinătatea cărora sau împreună cu care trăia într-un anumit spațiu geografic. Se delimita conștient și militant de comunitățile etnice și de neam care țineau de biserica catolică sau care au îmbrățișat una dintre ramurile protestantismului și au aderat fie la luteranism, fie la calvinism ori la unitarianism. În dialogul militant cu aceste confesiuni, cartea românească de la mijlocul și din a doua jumătate a secolului al XVII-lea devenise pentru români o componentă a ideii individualității specifice de neam. Apărarea ortodoxiei în acest context era, deci, un factor de consolidare a contribuției comunității și unității de neam, rolul principal fiind în acest sens deținut de Moldova și Țara Românească, unde biserica ortodoxă era nu numai o confesiune a populației, ci și singura dominantă în stat, o biserică oficială, pe când în sistemul celor patru biserici recepte – catolicism, luteranism, calvinism și unitarianism –, din Transilvania, biserica ortodoxă românească a fost menținută în situația unei confesiuni tolerate și în aceste împrejurări românii de aici expuși unui prozelitism mai ales calvin și luteran. În lupta împotriva acestui prozelitism din Transilvania s-a întărit ideea apartenenței românilor de pretutindeni la aceeași comunitate religioasă.

Cea de a doua componentă a mentalității definite de ortodoxie era aceea de apartenență la o comunitate umană răsăriteană și sud-est europeană ortodoxă, în care neamurile slave și grecii dețineau un rol preponderent, ceea ce în planul producției de carte românească din secolul al XVII-lea se concretiza prin numărul relativ mare de cărți imprimate în limbile slavonă și greacă. Prin activitatea deosebit de prodigioasă a doi cărturari români, Petru Movilă și Nicolae Milescu spătarul, care au jucat un rol covârșitor și în viața culturală la ucraineni și ruși, legăturile cu lumea ortodoxă răsăriteană în secolul al XVII-lea s-au consolidat, prevestind totodată luptele antiotomane ce urmau să se declanșeze încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul veacului al XVIII-lea. Dar și Udriște Năsturel și Antim Ivireanu, precum și alți cărturari au întărit, prin activitatea lor, legăturile cu lumea ortodoxă răsăriteană și sud-est europeană, iar tiparul românesc a îndeplinit în cadrul acestora rolul de convergență culturală. Astfel, conștiința ortodoxiei la români depășea, în mentalitatea timpului, aspectul strict confesional. Ea se afirma și pe planul definirii mai evolute și mai accentuate a conștiinței de neam românească, circumscrisă atât față de lumea catolică și protestantă, cât și în planul lumii ortodoxe răsăritene și sud-est europene.

Lista ilustrațiilor:

Fig. 1 – Filip Moldoveanu, *Catehism românesc*, 1544.

Fig. 2 – Dimitrie Liubavici, *Molitvelnic*, 1545.

Fig. 3 – Coresi, *Întrebarea creștinească*, 1559.

Fig. 4 – Coresi, *Tetraevanghel slavon*, 1562.

Fig. 5 – Dosoftei, *Dumnezeiasca liturghie*, 1679.

Fig. 6 – Dosoftei, *Viața și petrecerea sfinților*, 1682.

Fig. 7 – *Apostol*, București, 1683.

Fig. 8 – Antim Ivireanu, *Floarea Darurilor*, 1711.

Fig. 9 – Foaie de titlu *Bibliografia românească veche*, tomul IV.

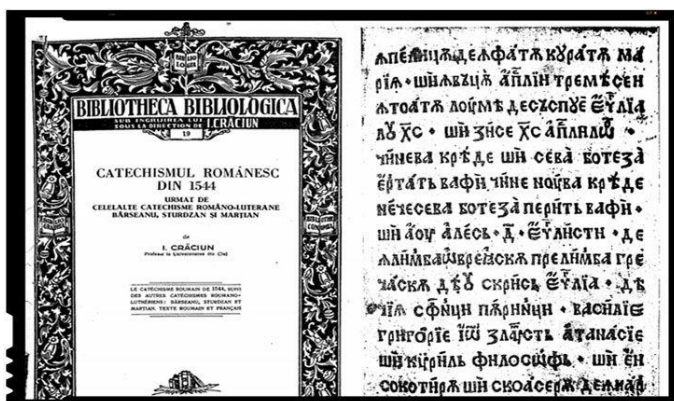

Fig. 1

Fig. 2

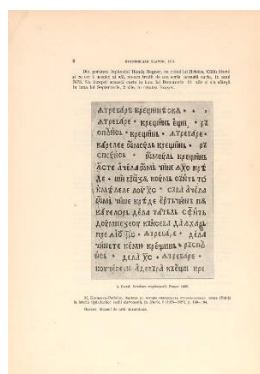

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

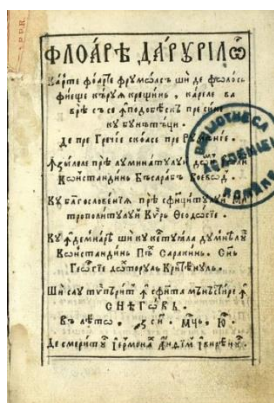

Fig. 8

Fig. 9